

ФИЛМ

LUGARDA
1968

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (I)

Уредници
Катарина Мелић
Милена Нешић Павковић
Драган Бошковић

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА

Крагујевац
2022.

САДРЖАЈ

Александра В. Чебаишек

ЋУТАТИ ИЛИ ГОВОРИТИ:
ПЕДАГОШКИ АСПЕКТИ ХОЛОКАУСТ-ДИСКУРСА / 11

Марија Д. Луковић

НОВИ ЈЕЗИК ХУМАНИЗМА:
НЕ ЗАБОРАВИТИ ХОЛОКАУСТ! / 23

Ивана П. Остојић

ДЕГЕНЕРИСАНА УМЕТНОСТ:
ИМАЛИ СУ ЧЕТИРИ ГОДИНЕ / 35

Анђела Т. Вујошевић

ДИСКУРСИВНЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ХОЛОКАУСТА:
СТВАРАЛАШТВО АНСЕЛМА КИФЕРА / 49

Јована Д. Костић

РОСК'N'ROLL И ХОЛОКАУСТ / 59

Александра С. Секулић

НЕПРАВО У НЕМАЧКОЈ ЗА ВРЕМЕ НАЦИОНАЛСОЦИЈАЛИЗМА / 67

Катјарина С. Лазић

РЕФЛЕКСИЈА ПРОШЛОСТИ И ПОЕТИКА ПОСТМЕМОРИЈЕ / 83

Лела М. Вујошевић

ДВЕ ПЕТИЦИЈЕ: НЕ ДАМО ЈЕВРЕЈЕ – НАШЕ КОМШИЈЕ / 93

Гордана М. Јоцић

„АРИЈЕВСКИ ПАРАГРАФ” И РАСНЕ ТЕОРИЈЕ
У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА / 111

Бојана Г. Ракоњац

ШЕКСПИРОВ *МЛЕТАЧКИ ТРГОВАЦ* КРОЗ ПРИЗМУ
АНТИСЕМИТИЗМА У ТРИ ИЗВЕДБЕ: ДВОРСКО ПОЗОРИШТЕ
БЕЧ (1943), ЈУГОСЛОВЕНСКО ДРАМСКО ПОЗОРИШТЕ
БЕОГРАД (2004) И ВЕНЕЦИЈАНСКИ ГЕТО (2016) / 125

Сандра Р. Тешиновић

ДИСКУРС О НАЦИСТИЧКОЈ ПРОШЛОСТИ У РОМАНУ
СТАРИ МАЈСТОРИ ТОМАСА БЕРНХАРДА / 137

Теодора С. Илић

БУДУЋНОСТ СЕБАЊА НА ХОЛОКАУСТ:
ПОСТМЕМОРИЈА У РОМАНУ *EAST-WEST STREET*
ФИЛИПА СЕНДСА / 151

Верка Г. Карић

ДАНИЛО КИШ И ИСТРАЖНИ ДИСКУРС:
ХОЛОКАУСТ И ЈЕВРЕЈСКИ ИДЕНТИТЕТ У ДЕЛУ *ПСАЛАМ 44* / 163

Драѓана М. Вучковић

АНТИСЕМИТИЗАМ У ДЕЛУ *ДНЕВНИК* ЕЛЕНЕ БЕР / 173

Дуња Д. Томовић

РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ЛОГОРА У РОМАНУ
ПИСАЊЕ ИЛИ ЖИВОТ ХОРХЕА СЕМПРУНА / 193

Милица М. Карић

БИТИ ЈЕВРЕЈИН: ПРИЧА ЈЕВРЕЈИНА ЛУТАЛИЦЕ ЖАНА Д'ОРМЕСОНА / 207

Илија Д. Обровић

(НЕ)СУОЧАВАЊЕ СА ПРОШЛОШЋУ НА ПРИМЕРУ
РОМАНА ИСЕЉЕНИЦИ В. Г. ЗЕБАЛДА / 223

Јована Д. Стојановић

КРВАВА ПОВРАТНА СПРЕГА
– ГЕЦ И МАЈЕР У ОГЛЕДАЛУ СМРТИ / 245

Александра З. Стојановић

УЧЕЊЕ ПОСЛЕ АУШВИЦА: ХОЛОКАУСТ У КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ НА
ПРИМЕРУ РОМАНА ДЕЧАК У ПРУГАСТОЈ ПИЦАМИ ЏОНА БОЈНА / 255

Сара Николић

ЖИВОТ ЈЕВРЕЈА ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ
У РОМАНУ САРИН КЉУЧ ТАТЈАНЕ ДЕ РОНЕ / 269

Тамара Јевремовић

ТРАГАЊЕ ЗА ДОРОМ У ДЕЛУ ДОРА БРУДЕР ПАТРИКА МОДИЈАНА / 283

Јована З. Белић

СУОЧАВАЊЕ СА ПОЧИНИЛАЧКОМ ПРОШЛОШЋУ У
ФИЛМУ ЛОРЕ РЕДИТЕЉКЕ КЕЈТ ШОРТЛАНД / 293

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА / 309

Лела М. Вујошевић¹

Универзитет у Крагујевцу

Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитет у Крагујевцу

ДВЕ ПЕТИЦИЈЕ: НЕ ДАМО ЈЕВРЕЈЕ – НАШЕ КОМШИЈЕ

Положај Јевреја у земљама с већинским српским становништвом, током 19. и почетком 20. века, био је под утицајем различитих тенденција: од залагања за равноправност, до противјеврејских испада и антисемитских злочина. Рад је усмерен на живот Јевреја у Крагујевцу током 19. века, све до Другог светског рата, који карактерише значајан степен њихове културне асимилације и друштвене интеграције. Описан је њихов утицај на привредни, културни и здравствени развој Крагујевца, као и јавно поштовање и признање којим су им Крагујевчани српског порекла узвраћали. Окосница рада јесу петиције заостанак двојице Јевреја у Крагујевцу (једна је из 19. века, а друга из прве половине 20. века), с тим што се повод прве петиције проблематизује и анализира у светлу других историјских извора.

У јавном простору Крагујевца постоје обележја која сведоче о животу Јевреја, а будуће политике памћења требало би усмерити ка изградњи активних видова меморијализације, креативних и емпатичних.

Кључне речи: Јевреји, Крагујевац, српска историографија, солидарност, политике сећања

Петиција 1: О солидарности или о лукративности

Осамнаести век донео је извесну еманципацију Јеврејима који су живели у већем делу Европе, а томе је знатно допринео процес секуларизације друштва који је уследио након Француске буржоаске револуције и доласка Наполеона Бонапарте на власт. На подручју Хабзбуршке монархије Јевреји су стекли повољнији статус у погледу исповедања вере, на основу Едикта о толеранцији из 1782. и 1783. које је донео цар Јосиф II. Међутим, пуна равноправност која је у Монархији обећана током револуционарних политичких процеса 1848. и 1849. остварила се тек много година касније, с обзиром на то да су током читавог периода апсолутизма остајале на снази противјеврејске мере. Грађанску равноправност Јевреји су унутар Аустроугарске монархије стекли 1867, а у међувремену они су економски, образовно, социјално ојачали и постали значајни субјекти у држави, кадри да се боре за свој грађански статус и бране своју еманципацију. Остаје отворено питање анализе јеврејске еманципације, која је током историје заправо мерена степеном њихове асимилације и колико је она, с аспекта модерних вредности мултикултурализма и права за различитост, али и потоњих историјских догађаја, била друштвено целисходна и национално и етнички оправдана.

У 18. и 19. веку на територији Османског царства постојала је (верска) толеранција према Јеврејима, а понекад су имали и привилегије и повлашћен статус у односу на већинско, домицијално становништво, с обзиром на то да су Јевреји утицали на оживљавање привреде и занатства у османском царству, а такође, уважавани су као народ књиге и штампе, медицине и трговине, који је у османске крајеве (и оријенталну културу) доносио европско знање и културу, као и

1 lela.vujosevic@kg.ac.rs

друштвено-економске бенефите проистекле из њихових разгранатих веза (трговачких и пословних са европским земљама, као и рабинских, шабатајских...). Територију османског царства, која ће прерасти у будућу југословенску државу (Србија, Босна и Херцеговина и Македонија), насељавали су углавном Сефарди, док су територије бившег Аустро-угарског царства (Хрватска, Славонија и Словенија) насељавали Ашкенази. У српским земљама према Јеврејима су, током превратних историјских догађаја у 18. и 19. веку, испољаване различите тенденције – од залагања за пуну равноправност са хришћанским становништвом до антијеврејских испада. Сам кнез Милош Обреновић, премда описиван као необразован и бахат, испољавао је наклоност према становницима јеврејског порекла. Тридесетих година 19. века указом кнеза Милоша основана су сефардска и ашкенаска заједница, од јеврејских досељеника досељених из средње, северне и источне Европе. Кнез Милош је током своје владавине (1815–1839)

подарио Јеврејима сва грађанска права која су уживали и остали становници Србије. Јевреји су то веома ценили и трудили се да својим поштењем, радом, својом културом и везама допринесу економском процвату Србије. [...] Кнез Милош, који је често посећивао јеврејску четврт, нарочито је волео да у синагоги слуша хазана и хор. Једном приликом даровао је храму леп велики лустер са угравираном посветом у вредности од 800 сребрних франака. (Лебл 2016: 77)

У турској касаби Крагујевцу према подацима из 1788. године „живео [је] тек понеки Јеврејин” (Вилачић и др. 2015: 26). Тек се 19. веку, захваљујући свом престоном статусу у Кнежевини Србији (1818–1841), као и политици кнеза Милоша, у Крагујевац доселио већи број Јевреја, али је њихов број увек био мањи него у другим местима у Србији². Постоје извори да је 1832. на двору кнеза Милоша радио извесни кројач Елазар, који се помиње и као први кројач у Србији (Тајтачак 2019: 37). Повлашћени статус јеврејског кројача није необичан, имајући у виду значај који су текстил и ткање традиционално имали у култури Јевреја, као и њихов статус главног снабдевача османског царства и османске војске вуном и текстилом. Наиме, текстил није имао само функционалну улогу већ и теолошку и симболичку улогу у визуелној репрезентацији јеврејске заједнице. Кројач Елзар дошао је у Србију из Видина 1830. године и шио је на кнежевом двору мушка грађанска одела по бечкој моди. У Крагујевцу је, на двору кнеза Милоша, 1834. боравила и чувена видарица јеврејског порекла Рена (Реина) Давичо, у циљу пружања медицинске помоћи кнезу (Јаша 1973: 76). Привилегију да буде исцелитељка српског владара ова жена је стекла не само захваљујући својим знањима и вештинама исцељивања народним лековима, травама и мелемима, које је могла да стекне усменим предањем, с мајке на ћерку, којим се традиционално, на ладно језику, преносила народна култура међу женама, већ и зато што је била супруга београдског трговца Хајима (Хаим) Давича, „пашиног лиферанта”, финансијског саветника и блиског пријатеља кнеза Милоша.

2 „За време аустријске окупације Србије (1718–1739), поред шпанских Јевреја, који су у Београду били староседеоци (свега око 33 породице), беше се доселило и понешто немачких Јевреја, махом из Пожуја, Манхајма и Прага, али су се они вратили у Аустрију, чим су Аустријанци напустили Београд” (Ђорђевић 1924: 152–153). У периоду ослобођења Србије, под кнезом Милошем „Сем Београда Јевреји се помињу још и у Смедереву, Пожаревцу, Шапцу, Јагодини, Зајечару, Неготину и Књажевцу” (Исто: 159).

Порфиреј Реине Давичо, Стеван Тодоровић,
Београд 1857.

Јосиф Шлезингер (1794–1870)

Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme, Paris,
фото Вук Даутовић

Најпознатији Јеврејин који је живео у Крагујевцу у првој половини 19. века био је Јосиф Шлезингер (Сомбор, 1794 – Београд, 1870), капелник и композитор, који је у Крагујевац дошао 1831. на позив кнеза Милоша и основао први (војни) оркестар „Књажеско-сербску банду”³. Он се помиње да је радио у Шапцу, у августу 1829, као учитељ музике деце Јеврема Обреновића (Ђорђевић 1924: 159). Помиње се да је 1835. године у Крагујевац из Букурешта дошао еполетмајстор Илија Борозовац, а после њега и еполетмајстори Илија Традлер и Исак Розенфелд (Крагујевачки лексикон 2013: 180). Може се закључити да је превасходно реч о „привременој присутности” Јевреја у Крагујевцу, која се дугује престоном статусу Крагујевца тога времена.

Мада је кнез Милош био утемељивач модерне српске државе и уједно је извојевао територијална проширења, његов апсолутистички начин владања изродио је бројне противнике, а Уставобранитељи су били најутицајнија политичка групација која је коначно и оборила владу кнеза Милоша. Током владавине Уставобранитеља (1842–1858) у Србији су се испољавали анимозитет и непријатељство према странцима у које је спадало и мањинско јеврејско становништво. У многим западноевропским земљама долази до ширења национализма, што узрокује доношење дискриминационе мере уперене против Јевреја. Јеврејима се приговара на стеченим материјалним добрима и сувише јаком утицају у друштву (тзв. „друштвени антијудаизам”). Антијеврејство се у Србији тога времена није развијало само под утицајем Хабзбуршке монархије, у којој је постојао јак

³ Јосиф Шлезингер одбио је предлог кнеза Милоша да пређе у православну веру, али је један од његових синова прешао у српску православну веру и променио име у – Ђорђе Ш. Милановић. Други син, Херман Шлезингер, похађао је у Крагујевцу филозофско одељење Лицеума Књажевства Србског, новоосноване високе школе и није мењао име, нити веру. Радио је 1849. године као штаб-хирург у Војној болници у Крагујевцу и умро је млад. Зет Јосифа Шлезингера, Јосеф Шауенгел, лекар, који је 1843. радио као штаб-хирург у крагујевачкој Војној болници, заједно са својом женом променио је веру и наставио да живи и ради под новим именом – Јован Петровић, а синовима дао имена: Вукашин, Никола и Петар (Раденић 1992). Ова христијанизација дела породице Шлезингер највероватније се догодила управо за време владавине уставобранитеља.

утицај традиционалних религиозних антијеврејских предрасуда и стереотипа, већ и под утицајем антијеврејских закона донесених у царској Русији у којој је режим гета остао на законској снази све до Фебруарске револуције 1917. Ова два антијудаизма, који вуку корена из средњег века, била су компатибилна⁴.

Уставобранитељи су још током борбе за власт спроводили антијеврејску пропаганду, па су иницирали доношење низа дискриминационих мера уперених против Јевреја. Једна је од тих мера из 1839. када је Јеврејима забрањено отварање радњи у недељу и на српске празнике, што им је проузроковало пословну штету, с обзиром на то да су њихове радње затваране суботом и на јеврејске празнике. Наредна мера није се односила само на угрожавање радних права Јевреја већ и на њихова грађанска права. Наиме, 1844/5. кнез Александар Карађорђевић донео је декрет о забрани становања Јевреја и поседовања непокретности у унутрашњости земље. Јевреји су задржали пуна грађанска права само у областима које су и даље биле под суверенитетом османске власти (нпр. у београдској или у шабачкој чаршији). Њима је било дозвољено да путују и нуде своје производе и робу по трговима и пијацама, али им није било дозвољено да буду чланови цехова. Такође, било им је забрањено трајно настањивање (под киријом), куповина некретнина у унутрашњости Србије и бављење пољопривредом. Ови посебни прописи за Јевреје важили су и у већем делу Европе и на подручју Хабсбуршке монархије. У циљу економске сегрегације Јевреја Попечитељство унутрашњих дела 1844. послало је циркуларно писмо свим начелствима у земљи у којем траже попис свих Јевреја који су настањени у унутрашњости Србије, са циљем да се они настане у београдској чаршији или, у случају да су досељени, да се интернирају. Ова уредба приморала је Јевреје из Шапца, Смедерева, Пожаревца, да на пречац распродају своју имовину и настане се унутар београдске чаршије, а вероватно је иницирала и покрштавање појединачних породица у нади да ће их то спасити дискриминација и прогона. По изворима др Леонтија Павловића (1976: 68), Крагујевац је био делимично изузет из ове уредбе:

Министарство унутрашњих дела наредило је 17. XII 1844, бр. 5644, свима начелствима сем крагујевачког и београдског да забране београдским и другим Јеврејима који ради трговине одлазе у унутрашњост да тамо постану стални житељи. То је штетило осталим трговцима. Јеврејима је дозвољено да ради трговине могу путовати по Србији, али не и да се стално насељавају сем у Београду. Стога их тамо треба и слати – завршава се у овом упућству.

Забране и ограничења која су се односила на Јевреје ипак се нису стриктно спроводила, већ је било простора за интервенције, а о томе сведочи и „случај крагујевачког казаса”.

Међу Јеврејима који су у време владавине Уставобранитеља живели у Крагујевцу био је и Јаков Јосифовић, казас по занимању. „Казас” је према речнику турцизама: „свилар, посаментир, занатлија који израђује свилене и памучне зехове, гајтане, ширите, ките и остале украсе за старинска одијела или коњске опреме” (Шкаљић 1985: 404) и његова радња у Крагујевцу се могла налазити преко пута Јевремовог конака (на месту где је данашња стара пошта). На основу циркуларног писма Попечитељства о примени прописа о протеривању Јевреја из унутрашњости у Београд, крагујевачким општинским властима 14. децембра 1844. упућена је инструкција да се Јеврејин Јаков Јосифовић који је купио кућу

4 По Хани Арент потребно је разликовати модерни политички антисемитизам, од традиционалног религијског антијеврејства – усмерен ка Јеврејима као странцима који се не желе асимилovati.

у Крагујевачкој вароши, доселивши се из београдске, „одма из вароши тамошње истера” (Милетић, 2016). Након „инструкције” београдских власти која се односила на прогон овог јеврејског занатлије, уследила је петиција, „свидетелство”, коју је потписало око 40 Крагујевчана који су од надлежних власти тражили да не дозволе исељење казаса Јакова Јосифовића из Крагујевца.

У једној од интерпретација ове архивске грађе наводи се да је овај историјски догађај „позитиван пример у контексту историје међуетничких односа” и да „указује на леп пример грађанске храбрости људске солидарности и узајамног помагања људима у невољи” (Милетић 2016). Међутим, у референтној књизи *Распадање еснафа у Србији* аутор др Никола Вучо наводи да је 1845. године

Крагујевачка општина покушавала да задржи једног Јеврејина ради наплате данка, али је добила строго наређење да га одмах протера у Београд. [...] Многи Јевреји тражили су дозволу од Министарства унутар. дела да могу стално живети у унутрашњости, али су њихови захтеви категорички одбијани. Изузев ретких случајева када је појединим Јеврејима, из специјалних разлога, допуштано да стално бораве у унутрашњости, као што је на пример случај једног казаса у Крагујевцу, коме је због презадужености, у интересу његових поверилаца, допуштено да у тој вароши стално живи. (Вучо 1954: 170)

Врло је вероватно да је реч управо о Јеврејину Јакову Јосифовићу, ако се узме у обзир да неповерљивост и нетрпељивост према спољном свету, по правилу, карактерише традиционална, сељачка друштва, какво је било српско друштво 19. века. Страни утицаји изазивали су напетост код домаћег становништва, проузроковану отпором према другачијој култури, говору, облачењу и понашању, као и завист код малобројних домаћих образованих људи због материјалног богатства или високих положаја у државној и друштвеној хијерархији коју су они заузимали. Тако се у тексту о Јакову Јосифовићу, крагујевачком казасу јеврејског порекла, наводи да је апел за останак Јосифовића у Крагујевцу подржао и кнез Александар Карађорђевић, депешом Попечитељству од 29. јуна 1847. у којој наводи да Јосифовић

осим заната никакве друге трговине не води, и да се само ником ни од какве штете није, него да је јоште Крагујевцу са занатом казаским од потребе. Ово подневши ми, молио је, да би му се дозволило и унапредак у Крагујевцу остати и живити, из признанија, што ту већ 20. год. живи, и што је србски сажитељ. Пошто именовани Јевреј не спада у оно число Јевреја, који шпекупацију воде: то препоручујем Попечитељству, да га на миру остави у Крагујевцу. (Милетић 2016)

Из документа се може закључити да је важан аргумент за забрану настањивања Јевреја ван београдског шанца био управо потреба елиминисања конкуренције домаћим трговцима.

Овај случај закључен је депешом Попечитељства од 10. јула 1847. у којој се налаже стриктна примена прописа о протеривању Јевреја из унутрашњости, као и депешом кнеза Александра Карађорђевића од 24. јула којом Попечитељству ставља до знања да ће се одлука о протеривању коначно спровести.

Јевреји су се 1856. обратили кнезу Александру Карађорђевићу с молбом да им се дозволи настањивање и ван Београда, као и могућност зидања верских објеката, отварања трговина и других радњи, а као одговор добили су уредбу Проширена права Јевреја из 1856. која гласи: *Јевреји не могу ван Београда дућане држати, нејокрејтна добра куйовати, богомоље држати, а могу по унутрашњости само земаљске производе куйовати и продавати, децу на занате и у*

еснафе давати, панађуре посећивати и на њима шрговину куповати и продавања изражњавати.

Након повратка на власт, кнез Милош је 1858. поништио дискриминишуће одредбе уставобранитеља и својим декретом из 1859. прокламовао једнакост и слободу свим грађанима Србије. Милошева смрт, 1860. године, могуће да је условила да се одредбе овог декрета укину, а грађански статус Јевреја поново се деградира. Чињеницу да је на Великој Народној Скупштини 1877. године на спектакуларан начин за једног од осам београдских посланика изабран угледан јеврејски трговац представник сефардске општине – Аврам Озеровић, искористио је дипломата Јована Ристић, у писму немачком канцелару Бизмарку, како би оповргао наводе из меморандума „Израелске алијансе” о обесправљености Јевреја у Србији (Раденић 1992). Уставом Краљевине Србије из 1888, када је Србија уређена на основама парламентарне демократије и озаконена равноправност грађана свих вера, Јевреји су добили бирачко право и право да буду бирани за представнике у Народној скупштини, а одобрен им је приступ у војску и стицање војних чинова. Одредбе овог устава које су донеле бољи положај јеврејске заједнице проистекле су из Берлинског мировног уговора из 1878. и биле су један од услова за признавање независности Кнежевине Србије.

Петиција 2 (један век касније): О солидарности и хуманости

У 20. веку Јевреји су своју лојалност најупечатљивије исказали учешћем у балканским ратовима и Првом светском рату. Имена и доступни биографски подаци похрањени су у публикацији *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканском и светском рату 1912–1918*, објављеној 1927. године. Борећи се на бојном пољу, бринући о рањеницима⁵, учествујући у финансирању ратова и давањем ратних зајмова, показали су оданост краљу и држави у којој су живели. И пре избијања рата, као и током ратних операција, они су изражавали велики патриотизам и солидарност према народу са којим су живели, а политика њихове интеграције у југословенску државу била је успешна и добровољна. У Другом светском рату Јевреји су се у великом проценту прикључили партизанском покрету и међу њима је било носилаца партизанске споменице и 11 народних хероја.

Период између два светска рата био је динамичан период у развоју новостворене државе – Краљевине Југославије, у привредном, културном, социјалном, урбанистичком смислу итд. Јеврејска заједница, као мањинска заједница унутар југословенске државе, захваћена је снажним интеграцијским процесима у привредни и културни живот, као и делотворном језичком асимилацијом, нарочито двадесетих и тридесетих година. У великим градским центрима оснивају се и активно делују бројне јеврејске организације: друштвене и унутар њих – женске, економске, културне, хуманитарне и спортске. Ипак, увек је било примера да су се иза формалне равноправности догађали антијеврејски сукоби и антисемитски притисци, нарочито после тридесетих година 20. века. Иако се јеврејска заједница често посматра као монолитна, у питању је хетерогена група, чији су припадници имали различити статус, а током 19. и 20. века евидентни су били преласци (опресивни или „добровољни”) из јудаизма у хришћанство или у ислам и обрнуто, зависно од друштвених околности.

5 Једна од истакнутих болничарки током српско-турских ратова, балканских ратова и Првог светског рата била је Наталија Тајтачак – Мунк (Београд 1864 – Београд 1924), која је добила бројна одликовања.

Континуирано повећање броја јеврејског становништва условило је оснивање низа јеврејских сефардских општина у Србији, а у Крагујевцу је формирана јеврејска општина 1906. године. Њена основна улога била је у верском, просветном, културном и хуманитарном ангажовању (Бркић 2011: 36). Године 1921. у Крагујевцу је живело 77 Јевреја, 1931. године – 72 Јевреја, а 1939. године – 85 Јевреја (Поповић 1997: 25, 28). Међу припадницима јеврејске заједнице било је досељеника, као и староседелачких породица, сефардског и ашкенашког порекла. Истакнуте јеврејске породице биле су: Алкалај, Барон, Браун, Демајо (или Демајоровић), Ели, Јудић, Конфино, Леви, Медина, Пинто, Пинхас⁶ и Шнерсон (Крагујевачки лексикон 2013: 180). Они су углавном били занатлије и трговци, у мањем броју професори, а од лекара су биле породице Ели, Ноах и Шнерсон (Сара Шнерсон била је „лекар градског поглаварства“).

Они су били асимиловани, интегрисани у локалну заједницу и били су важан део друштвеног, културног, привредног, здравственог, посебно трговачког и привредног живота града. Културни, друштвени, образовни и спортски живот Крагујевца обогаћивали су учешћем у разним активностима, а често су добротворним прилозима помагали крагујевачку сиротињу или хуманитарна удружења⁷.

Породица Ели доселила се из Ниша и састојала се од Арона и Рахел Ели и њихових синова: Моше и Давида, будућих познатих и цењених крагујевачких лекара.

dr Moša Eli 1939.

Моша Ели рођен је 1897. године у Нишу. У Крагујевцу је завршио основну школу и гимназију и као одличан ученик похваљиван је и награђиван за разне активности. Био је члан ученичке књижевне дружине „Подмладак“, која је била

6 Емануел (Исака) Пинхас, поред Моше Елија, помиње се као активан учесник револуционарног радничког покрета у Крагујевцу, као и радничком удружењу „Абрашевић“.

7 Процес асимилације има своје позитивне и негативне реперкусије. Историја је показала да способност државе да асимилује мањинско јеврејско становништво није допринела нити смањивању стереотипа о њима као *другима* (укључујући и производњу аутостереотипа исходне културе о себи у односу на друге, мањинске), нити смањивању етничких нетрпељивости, које су, уосталом, кулминирале антисемитском геноцидном политиком.

расадник не само образованих кадрова већ и прогресивних идеја и покрета⁸, а 1919. дошао је на чело обновљене дружине „Подмладак” и у истоименом часопису објављивао радове на социјалне теме (*Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу* 1934: 447). Целог живота остао је веран социјалним идејама левичарске оријентације и испољавао је професионалну, али и људску бригу за радништво, сиромашне и угрожене.

Студије медицине похађао је у Берну, а у Бечу је докторирао. У Бечу је био члан „Клуба студената социјалиста Југославије”, који је формиран 1919. године по одобрењу Социјалистичке радничке партије (комуниста). По завршетку студирања вратио се у Крагујевац, оженио се Сариним Јудић и добили су два сина: Леона и Мишу.

Моша Ели имао је млађег брата, Давида, рођеног 1899. у Нишу. Он је, као и његов брат, завршио медицину у Бечу и радио је као војни лекар у Крагујевцу. Оженио се Нетиком, млађом сестром Сарине Јудић. Давид Ели није био експониран у јавности попут свог брата. Стрељан је у Шумарицама 20. октобра 1941, а његова супруга Нетика, заједно са њиховом ћерком Нелом (12 година) и сином Леоном – Брацом (10 година), убијена је у логору Сајмиште.

Од 1927. године др Моша Ели радио је у крагујевачкој болници и као велики хуманиста и поборник левичарских идеја нарочито је био пожртвован у лечењу и помагању радништву и сиромашнима. Иако за свој професионални рад није добио значајнија институционална нити струковна признања, Моша Ели био је јавно награђен, али не орденом или медаљом, већ подршком радника. Крагујевачки лист *Одјек Шумадије*, као примарни историјски извор, сведочи о јавном вредновању и јавној подршци лику и делу др Моше Елија.

Када је 1938. године одлуком „Средишног уреда, уз сагласност г. министра соц. пол. и народ. здравља” премештен у Београд, крагујевачки радници бурно су протествовали, тражећи да се врати службом у Крагујевац. О тим догађајима, као и о стручности и професионалној честитости др Моше Елија, сведочи новински текст („Г. др. Моша Ели лекар хирург овдашњег уреда премештен за Београд”, *Одјек Шумадије*, 31. октобар 1938: 2):

[...] Од 1927. године све до данас г. др Ели вршио је службу уредског хирурга и у томе својству прегледао је у својој најпосећенијој амбуланти по 100–120 радника-ца дневно. На својој служби г. др Ели, био је савесан, као ревносан лекар стекао је неподељену љубав и симпатије као и велику захвалност свију радника-ца крагујевачких без обзира на њихово политичко обележје.[...]

Овај премештај није желео ни г. др. Ели, нити пак крагујевачко радништво. Ми смо трамо да уклањање ни г. др. Моше Ели из овд. експозитуре уреда представља велики губитак за лекарску службу и за наше радништво. У разговору са многим члановима уреда осећала се жеља да се учини све што се може да се г. др. Моша Ели понова врати на своју дужност. Ми верујемо да ће радништво Крагујевца коме је г. др. Моша Ели 12 год. са пуно љубави и пожртвованости служио лечећи га и ублажавајући му физички бол, умети и хтети да се заложи да предузме свога лекара, који је радништво безмерно волео, повратити натраг у Крагујевац.

Као епилог на реакције јавности објављен је текст под називом „Оставка др Моше Ели-а на уредску службу у Београду” (*Одјек Шумадије*, 15. јули 1939: 2):

8 Ђачка дружина Мушке гимназије „Подмладак” основана је 1868. а од тридесетих година 20. века они заједно са ученицама Женске гимназије објављују истоимени школски лист у чијим су редакцијама будући револуционари/ке и партизани/ке.

Пре неколико месеци објавили смо да је премештај г. др Моше Ели уредског лекара и хирурга за Београд изазвао огромно незадовољство код свеукупног радништва нашега града. И ако су све наше радничке и послодавачке организације захтевале у више махова од Окружног уреда да др Елиа поново врати са службом у наше место, Окружни уред оглушио се о све тражње и остао је безобзирно код своје одлуке. Данас нам је пријатно, што можемо да објавимо, да је Др. Моша Ели поново и стално у Крагујевцу. Не желећи да даље подноси самовољу Окружног уреда и притисак који се све јаче врши над савестима лекара, не слажући се са здравственом политиком Окружног уреда, за чије спровођење Окружни уред тражи послушне безусловно лекаре, Др Ели је после 13 година тешког и савеснога лекарског рада поднео оставку на службу уредског лекара [...]

Због своје предусретљивости према радницима, због своје објективности и неустрашивости у чувању права оболелих радника Др. Ели је премештен. Због свог неслагања са методама које се спроводе кроз Уред на штету осигураних радника Др. Ели је поднео оставку. Поздрављајући поновни долазак у Крагујевац, ми жалимо што је Окружни уред изгубио једног свог одличног лекара.

Хируршки колектив у пролеће 1935. Др Моша Ели седи у средини

Са колегом др Милорадом Глишићем, који је студирао медицину у Паризу и Стразбуру, Моша Ели је отворио, 1937. године, хируршко-гинеколошки санаторијум за жене, у Љубичиној улици (у близини садашњег хотела „Крагујевац“). У сваком броју листа „Одјек Шумадије“ у периоду од 1937. објављиван је оглас следеће садржине:

САНАТОРИЈУМ, за лечење, операције и порођаје

Др. МИЛ. ГЛИШИЋА и Др. МОШЕ ЕЛИ

Отворен је у Крагујевцу у ул. Књегиње Љубице бр. 13. Телефон 86

Болесници и породиље примају се и ноћу.

У оквиру санаторијума била је операциона сала за мање гинеколошке интервенције. Др Моша Ели преваходно се бавио гинекологијом, а само повремено општом хирургијом. У санаторијуму Моше Елија родио се 1940. године

Филип Давид, књижевник⁹. Поред рада у санаторијуму, др Глишић и др Ели су радили хонорарно и на хируршким одељењима Бановинске¹⁰ и Војне болнице у Крагујевцу. Више година био је заменик шефа одељења Бановинске болнице, а шеф одељења постао је 1935. године, након одласка др Сретена Красића.

Као истакнута јавна личност, био је члан Одбора за дочек ЊВ Краља Александра Првог Карађорђевића приликом прославе стогодишњице крагујевачке Гимназије 1933. године.

Др Моша Ели у одбору за дочек Краља Александра I

Моша Ели, по образовању (школован на западноевропским универзитетима), по угледу и статусу у друштву, као и по свом систему вредности, припадао је елити крагујевачког друштва, у модерном смислу речи. Ангажовао се у различитим активностима из области јавног живота и хуманитарног рада, а нарочито се ангажовао у раду Црвеног крста Крагујевца¹¹. Држао је јавна предавања (у селима Лужнице, Чумић и др) и материјално помагао Црвени крст, а у марту 1940. изабран је у његов Управни одбор. За свој рад награђен је признањем – Златном границом Црвеног крста. По избијању устанка у Другом светском рату помагао је Крагујевачки партизански одред санитетским материјалом и новчано.

9 Мајка Филипа Давида, Роза Јудић, била је сестра Сарине Јудић, која се родила у Крагујевцу, али се 1934. године, удајом за судију Фредерика Давида, преселила у Сремску Митровицу. Августа 1941. прикључила се Фрушкогорском одреду, а затим је била позадинска политичка активисткиња на подручју Срема. Њихов отац, Миша Јудић, поседовао је трговину конфекције у главној улици (Краља Петра бр. 56), са супругом Флором имао је седморо деце. Готово читава породица стрељана је у Шумарицама 1941, а деца и жене страдали су у логору на Сајмишту. (Филип Давид: *Исак Башевис Сингер са ових простора...* Интервју у часопису *Кораци* 4–6/2013)

10 Бановинска болница била је цивилна болница, која је 1923. поседовала 150 постеља у 8 павиљона, а од 1930. проширена за 60 постеља.

11 Поред Моше Елија, и Миша Јудић, трговац, био је активан члан Црвеног крста, као и члан Надзорног одбора Црвеног крста, што говори о њиховој посвећености добротити локалне заједнице.

Др Моша Ели био је потпредседник Друштва за сузбијање туберкулозе „Потпора”, с обзиром да је туберкулоза била једна од најраспрострањенији болести тога доба и узрочник сваке треће смрти у Крагујевцу¹². У име друштва он је 20. јуна 1935. године присуствовао седници Општинског већа, залажући се за подизање антитуберкулозног диспанзера у Крагујевцу. Та иницијатива наишла је на бурно негодовање градских већника, а новинар је, извештавајући са те општинске седнице, забележио и следеће:

Када је г. др. Моша Ели, лекар и потпредседник „Потпоре” отишао са седнице, онај исти већник који је с подсмехом протествовао што их г. др Моша учи, додао је уз не-обично блажен осмејак:

– Зато Хитлер има право. А докажите ви том човеку сада да Хитлер нема право и да за тешко стање у Немачкој нису криви Јевреји, већ нешто сасвим друго што Хитлер неће ни хтети нити бити у стању да једноставно стерилизује нити протера из Немачке.¹³

Овај новински текст недвосмислено говори о одговорности локалне власти за ширење антисемитизма. Реакција званичног представника локалне власти била је превасходно под утицајем нарастајућег антисемитизма из нацистичке Немачке, који се прелио на Краљевину Југославију, као и на читаву Европу, али би је требало ставити и у контекст разних облика дискриминације и прогона Јевреја које имају дуго историјско трајање. Иницијатива др Моше Елија за изградњу болнице за туберкулозне болеснике, иако је била корисна, часна и у духу и привржености грађанима Крагујевца, у њеном јавном дискредитовању јеврејско порекло њеног заговорника није био занемарљив аргумент. Имајући у виду да остали крагујевачки листови тога времена нису објављивали текстове на тему антисемитизма¹⁴, као и однос радништва и осталих становника Крагујевца пре-

12 Друштво „Потпора” основано је 1911. као женска организација намењена сузбијању туберкулозе (проналажењу туберкулозних болесника, њиховој едукацији и медицинском лечењу, помагању њихових породица и помоћи слабуњавајој деци ради опоравка) (Цветковић, *Југословенски дневник* 1931: 24). Чланице Друштва организовале су и надзирале боравак деце у Коштуљачкој шуми, тада познатом градском излетишту. Ратови су прекидали рад Друштва, али је оно обновљено 1926, са подједнаким ентузијазмом. На Скупштини Друштва одржаној 28. марта 1926. измењен је чл. 1 Правила избацивањем речи „женска организација” и уведена је „мешовита” управа, састављена од чланова оба пола. На чело Друштва дошао је др Пера Илић, управник болнице. Друштво „Потпора” тада је увело у своју сталну активност „Лазареву суботу”, када су се по градским улицама прикупљали добровољни прилози. Сменом др Пера Илића, председница Друштва постала је Милица Суботићева, дугогодишња потпредседница, а за потпредседника изабран је др Моша Ели. Друштво „Потпора” организовало је популарна научна предавања, новчано је помагало 10–15 сиромашних, болешљивих ученика, а планирана је и изградња летњиковца у Шумарицама, за сиромашну и туберкулозну децу. „Потпора” је имала 190 сталних чланова и бројне добротворе. Чланство је разним приликама прикупљало добровољне прилоге од грађана, за борбу против туберкулозе. Друштво је престало са радом 1936. и његова новчана средства расподељена су школама и хуманитарним удружењима.

13 „Питање антитуберкулозног диспанзера”, *„Светлост”* – повремено лист за друштвени и културни живот”, 28. јун 1935: 2.

14 Међу изузетима јесте кратак текст у листу *Светлост* (1. септембар 1935: 3), под називом „Фашизам и расно питање”, у којем се расистичка политика ставља у службу класне, социјалне: Хитлеров фашизам у Немачкој прогласио је да су за све зло на свету криви Јевреји, па чак да они изазивају кризу и ратове! Хитлеровци су побили и прогнали многе Јевреје, али кризу у Немачкој не само да нису решили него су довели немачки народ дотле да умире од глади. Што се тиче рата, нико више на свету од Немачке не жели рат и нико се више не спрема за рат него Немачка. Па и њихов антисемитизам (борба против Јевреја) у пракси изгледа сасвим другачија. Хитлеровци прогањају само сиромашне Јевреје, који су најмање криви за кризу у свету. Јеврејски радници, сељаци и ситни чиновници глудају заједно са немачким радним народом и заједно трпе експлоатацију богатих Немаца и богатих Јевреја. Богати Јевреји не само да отворено агитују за

ма др Моши Елију, можемо претпоставити да антијеврејско расположење у Крагујевцу пред Други светски рат није било ендемског карактера, већ превасходно политичког и да је било слабог интензитета.

Моша Ели био је председник јеврејске заједнице у Крагујевцу и он је 1930. године уступио просторије своје куће Јеврејима Крагујевца. Од двадесетих година 20. века крагујевачки Јевреји имали су свој Кал (храм) у Душановој улици (данас улица Николе Пашића), у приватној кући за коју су плаћали кирију. Пошто је јеврејска заједница у Крагујевцу била сиромашна, др Моша Ели уступио је део своје куће за потребе јеврејске вероисповедне општине Крагујевац, а крајем 1936. године у Крагујевац је на основу расписаног конкурса дошао свештеник и вероучитељ Јехуда Мачоро да држи верску наставу за седморо деце из основне школе и шесторо из гимназије (Бркић, Минић 2011: 41). У кући Моше Елија неговао се национални и етнички идентитет малобројне јеврејске заједнице у Крагујевцу, али о садржају активности јеврејске заједнице у Крагујевцу у том периоду нема сачуваних трагова. У *Споменици крагујевачке гимназије* из 1934. има података да су ученици и ученице јеврејског порекла активно учествовали у културним и просветним активностима школе (рецитаторским секцијама, хору...), а угледни Јевреји бавили су се и хуманитарним радом. По расположивим подацима може се закључити да у Крагујевцу у то време није постојала јеврејска општина¹⁵, не само због малог броја грађана јеврејског порекла већ и због осталих елемената који одређују јеврејску присутност не неком подручју (синагога са рабином, јеврејско гробље, јеврејске улице)^{16, 17}.

Ентеријер стамбених и јавних просторија те зграде није сачуван, али увид у пројекат зграде репрезентује грађански класицизам без обележја јеврејског грађанског наслеђа. Култура становања коју репрезентује пројекат зграде осликава приватни живот вишег грађанског слоја тог периода и била је огледало успеха породице Ели као њених друштвених вредности. Кућа је била површине 494m², а налазила се на имању површине 1715m². Имала је 2 улаза, 6 соба и подрумске просторије дуж целе површине куће. Подела простора унутар куће репрезентује аспирације животних вредности више класе опредељење ка одвајању јавног простора (вестибил и предсобља имају велику површину) и приватног одн. невидљивог простора (купатило, кухиња, спајз и соба за домаћицу на крају су куће и ради спречавања ширења мириса).

фашистичку Немачку него и сами прогоне те своје сиромашне сународнике. Из немачког случаја најбоље се види да је фашизам владавина богаташа и да је свако расно питање у ствари само изговор да би се потчинили туђи народи и да би се обманом заведе сопствени народ.

15 Јеврејске општине у Југославији I – 1940. <<https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/id/2481/Binder11.pdf>>.

Савез јеврејских вероисповедних општина основан је 1919. или 1920. и тада су основане и друге културне, социјалне и националне институције југословенских Јевреја.

16 Јеврејска општина (хебр. kehila) традиционални је облик самоуправне организације друштвено-верског живота Јевреја у неком насељу или подручју. Општина има право на унутрашњу аутономију, а сви чланови општине равноправни су у могућности обављања разних делатности.

17 До 1924. у Крагујевцу је живео Исак Пинхас (Jichak Pinhas), „рабин, мохел, шохет и један од првих дипломираних учитеља који је завршио семинар у Софији. „Породица Пинхас се у Крагујевац доселила из Софије, 1900. године, а Исак Пинхас је предавао веронауку ученицима основне школе, два пута седмично. После Првог светског рата отворио је, у центру Крагујевца, биоскоп „Пивница“, са 500 седишта, у којем су се одржавале и позоришне представе и разни јавни скупови. Неме филмове пратила су два музичара: клавириста и виолиниста. Крагујевачки рабин и вероучитељ Исак Пинхас сахрањен је на Варошком гробљу у Крагујевцу, на јеврејској парцели (тзв. „трећа парцела“ – prim.aut), која је у после рата доживела судбину осталих јеврејских гробља – прекопани су и уништени (Лебл 2016).

Можемо претпоставити да су се у тој кући одвијали значајни догађаји везани за породичне, етничке одн. верске аспекте (нпр. верске церемоније, склапање бракова, с обзиром на то да је до 1946. једини начин склапања брака био верски и др.) У листу „Глас Шумадије” наводи се да је др Моша Ели у том простору организовао богослужење у част прославе десетогодишњице устоличења краља Александра 1931. године.

По избијању Другог светског рата др Моша Ели је, као угледни лекар и председник јеврејске заједнице био најчешће на мети привођења. Моша Ели је, заједно са осталим Јеврејима и комунистима, приведен 18. октобра 1941. у вечерњим сатима и затворен у шупе на Становљанском пољу. Стрељан је 21. октобра 1941. на стратишту у Шумарицама, заједно са другим јеврејским породицама. Његова супруга Сарина и синови Леон (12 година) и Миша (10 година) убијени су у логору на Сајмишту у Београду¹⁸. У крагујевачким Шумарицама Немци су у мају 1941. године формирали први сабирни логор у Србији који је био намењен искључиво за интернирање Јевреја. Сви они стрељани су 20. октобра, дан пре масовног стрељања. По неким изворима, међу стрељаним Крагујевчанима било је 13 жена, а међу њима су биле четири Јеврејке: Анријета (Тетањо) Пинто, кројачица (1913), Сузана Шароли, трговкиња (1908) и Ноах Шнерсон (1886) и Сара Шнерсон (1888), обе лекарке (*Жене Србије у НОБ 1975: 261–280*).

Епилог: Ко ако не ми?!

У Другом светском рату Европа није изгубила само велики број жртава, изгубила је и једну цивилизацију, њену материјалну и нематеријалну баштину. Јеврејска је заједница у Крагујевцу после Другог светског рата нестала. По попису из 2011. у овом граду нема грађана јеврејске националности, али се четворо становника изјаснило да су по вероисповести јевреји.

Будући да су се после Другог светског рата многи Јевреји из целе наше некадашње државе иселили у новоосновану државу Израел, изгубили су југословенско држављанство а њихова је имовина национализована. У Народном музеју у Крагујевцу нема сачуваних предмета материјалне културне баштине, као ни документоване нематеријалне културне баштине који би сведочили о животу јеврејске заједнице у Крагујевцу. Нема ни података о манифестацијама (предавањима, културним програмима...), нити секцијама, клубовима и организацијама, којима би они неговали свој национални и етнички идентитет у јавном простору. На основу текстова из крагујевачких новина тридесетих година 20. века може се закључити где се налазио јеврејски клуб, али нема података где су се налазиле ритуалне микве, нити где се налазила јеврејска богомоља у 19. веку. У Историјском архиву Шумадије и музеју Спомен парк „21. октобар” постоји скромна архивска грађа (документи и фотографије) о појединим Јеврејима који су живели у Крагујевцу, одн. о страдању Јевреја 1941. године. Поједини преживели Јевреји избегли су из земље и никада се нису репатрирали, а неки су после Другог светског рата избегли у Израел или у земље с којима је социјалистичка Југославија склопила разне споразуме о накнади штете. Њихова је имовина током рата опљачкана, а после рата велики део њихове непокретне имовине инкорпорирани су у разна предузећа, а касније променио власништво, па су се трагови те имовине изгубили.

¹⁸ Средином јануара 1942. у логор на Београдском сајмишту стигао је транспорт Јевреја из Крагујевца који је чинио око 100 жена и деце (Бркић, Милић 2011: 106).

Официјални историчари производе сећања на своје друштвене групе, али управо се друштвеним деловањем за друге народе и друге културе испољава делотворна брига за себе и сопствено достојанство и ојачавају демократске вредности у будућности. Зато је задатак истраживача и културних делатника разних профила да мапирамо јеврејску присутност и јеврејску баштину, материјалну и нематеријалну, у свим градовима Србије и на основу идентификованих локација настојимо реконструисати њихово присуство на овим просторима и значај интелектуалног, стваралачког капитала који су уткали у развој наше земље. Бележење културне баштине јеврејских идентитета у нашим градовима (материјалне и нематеријалне баштине) не само да би обогатило корпус знања о јеврејским темама већ би допринело нашем самопоштовању и дало би нови садржај нашим градовима и нашим животима.

Након Другог светског рата Холокауст и страдања Јевреја у рату третирали су се као део социјалистичке револуције и антифашистичке борбе, званичном политиком саображавања жртава. Поготово није било истицања националности жртава и учесника НОБ-а, с обзиром на то да је антифашизам суштински повезан са интернационализмом. Од осамдесетих година прошлог века, на глобалном нивоу, као и у балканским земљама, повећано је интересовање за анализе репрезентације Холокауста, као и за живот и културу Јевреја.

Живот Јевреја у Крагујевцу овековечен је књигом *Јевреји у Крагујевцу – прилог историји Јевреја у Србији* аутора Станише Бркића и Миломира Минића, објављеном 2011. године. Књига садржи кратку историју јеврејског народа од времена Римског царства и живот Јевреја на тлу Србије, са детаљним приказом живота Јевреја у Крагујевцу. Ова значајна историографска књига поткрепљена је архивском грађом: фотографијама и документима, као и списком имена и основним биографским подацима Јевреја страдалих у Другом светском рату.

У Крагујевцу се, у насељу Централна радионица, на путу који води према Споменику стрељаним Србима и Јеврејима, налази улица Јосифа Шнерсона, названа по студенту медицине, јеврејског порекла, који је био учесник НОБ-а. Он је рођен 1920. у Крагујевцу, био је члан СКОЈ-а, у партизанима је од јула 1941. године и борио се у Првом шумадијском одреду. Погинуо је у западној Србији 1941. године током прве непријатељске офанзиве. Сахрањен је заједно са погинулим Милутином Радовановићем и натпис на споменику сведочи о нераскидивим везама два братска народа:

Овде почивају Милутин Радовановић и Јосип Шнерсон, који су пали 2. IX 1941. г. као жртве окупатора борећи се за слободу. Споменик диже син Ненад, браћа Драгутин и Радомир

Испред Музичке школе „Др Милоје Милојевић” постављена је 2006. године биста Јосифа Шлезингера, рад академског вајара Драгана Николића, а градски камерни оркестар носи име „Шлезингер”.

У крагујевачком насељу Багремар, на месту где је у октобарском злочину 1941. стрељано 37 Јевреја и 78 Срба, подигнут је 1991. године, обележавајући 50 година од страдања, споменик страдалим Србима и Јеврејима. Споменик је израдио крагујевачки вајар Милорад Зорбић, у мермеру, на основу одлуке жирија за избор идејног решења, у саставу: Нандор Глид, Ото Лого и Никола Кока Јанковић. На споменику се, по избору Еугена Вербера, глумца, преводиоца и књижевника (1923–1995), налази текст на српском и хебрејском језику:

На овом стратишту убијени су и у братски гроб сахрањени Јевреји и Срби. Опомени се милосрђа својега, Господе, и милости своје, јер су откако је вијека.

Поред споменика сваке се године одаје почаст настрадалим на међународни Дан сећања на жртве Холокауста и заједно са представницима амбасаде Израела, уз сећање на трагедију два народа, шаљу се поруке мира и толеранције.

Године 2021. на иницијативу Удружења српско-израелског пријатељства „Ахава” простор на коме се налази Споменик стрељаним Србима и Јеврејима назван је „Сквер српско-јеврејског пријатељства”.

У марту 2022, такође на иницијативу Удружења српско-израелског пријатељства „Ахава”, Моша Ели, знаменити Крагујевчанин јеврејског порекла, који је својевремено био омиљени лекар и хуманиста, враћен је у колективно сећање тако што је амбуланти бр. 4 Дома здравља Крагујевца враћен назив који је носила пре Другог светског рата – „Др Моша Ели”. На овај начин сачувано је сећање не само на знаменитог лекара и хуманисту већ и на духовни капитал који су Јевреји уткали у овај град, као и културне и духовне везе које су они, дуже од једног века, све до Другог светског рата, градили са осталим становницима Крагујевца. То је дуг нашој колективној меморији, као и јеврејском народу.

Требало би да ове и сличне иницијативе Крагујевац обоје космополитским духом који би покренуо зрачење једног заборављеног културног језгра Крагујевца и ослободио стваралачку енергију која би постала додатни извор радне, уметничке и животне инспирације данашњим и будућим генерацијама.

Трагедија Јевреја кроз историју тиче се свих нас између осталог и зато што је она основа за препознавање фашизма у модерном свету. Јеврејске студије или Студије Холокауста које постоје на Универзитету у Крагујевцу утичу на сузбијање пасивног или индиферентног става према невиним жртвама са којима се сусрећемо у различитим околностима, а посебно у данашње време које карактерише мигрантска криза, јачање ксенофобије, ултранационализма, расизма. Десничарским популизмом, који је у експанзији у европским земљама, подстичу се ове екстремне идеологије и, налик ранијим историјским ситуацијама, манипулише се масама, нуђењем једноставних решења за комплексне друштвене проблеме (поделом на добре и зле и сврставањем себе на страну добрих). Требало би иновативно бављење Холокаустом проширити и на бављење идејама интернационализма и космополитско¹⁹ памћење (сећање). Овакав приступ, са своје стране, имплицирао би на отвореност духа и превазилажење националних ограничења, утицао на развијање хибридних идентитета и културне разноликости. То нису само питања науке и политике већ су, у контексту глобализацијских тенденција, постала важна питања перспективе савременог човечанства.

¹⁹ Космополита (cosmopolitan – грађанин света) некада је била пежоративна реч за Јевреје, анархисте и пацифисте који су одбијали да признају утврђене границе нација и држава.

ЛИТЕРАТУРА

- Бркић, Милић 2011: С. Бркић, М. Милић, *Јевреји у Крагујевцу – прилог историји Јевреја у Србији*, Крагујевац: „Круг“.
- Виличић и др 2015: С. Виличић и др, *Поршретци и сећања Јеврејске заједнице Србије пре Холокауста – приручник за наставнике и наставнице*, Нови Сад: Савез Јеврејских општина Србије.
- Вучо 1954: Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књига 5, Београд: Историјски институт САНУ.
- Ђорђевић 1924: Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша – становништво, насеља*, Београд: Издавачка књижара Геце Кона.
- Лебл 2016: Ž. Lebl, До „konačnog rešenja“ – *Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Београд: Ћигаја.
- Павловић 1976: L. Pavlović, Prilog proučavanju istorije smederevskih Jevreja, u: *Jevrejska zajednica u Jugoslaviji, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 4*, Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Поповић 1997: Н. Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју.
- Тажтачак 2019: D. Tajtačak, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja (od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata)*, Јеврејски историјски музеј, Београд: Savez jevrejskih opština.
- Крагујевачки лексикон* 2013, Београд и Град Крагујевац: Службени гласник.
- Одбор за прославу стогодишњице 1934: *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833–1933*, Крагујевац.
- Цветић 1975: Цветић (ур.), *Жене Србије у НОБ*, Београд: Нолит.
- Шкаљић 1985: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево: IP Svetlost.

ИНТЕРНЕТ ИЗДАЊА

- Милетић 2016: А. Miletić, Antijevrejski propisi i kragujevačka čaršija, 1845–1847. <<https://internetbilten.com/izvori/item/39-anti-jevrejski-propisi-i-kragujevacka-carsija-1845-1847.html>>, фебруар 2022.
- Раденић 1992: А. Раденић, *Јевреји у Србији (народни посланици Јевреји у Скупштини Србије 1878–1888)*, <<https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/147>>, април 2022.
- Романо 1973: J. Romano, Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945. <<https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/105>>, април 2022.
- Раденић: А. Раденић, *Јевреји у Србији (народни посланици Јевреји у Скупштини Србије 1878–1888)*, <<https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/147/ПМ0601ANDRIJARADENICNARODNIPOSLANICIJEVEJI.pdf>>, април 2022.
- Кратка јеврејска историја Крагујевца: <<https://haver.rs/kratka-jevrejska-istorija-kragujevca/>>, април 2022.

ЧАСОПИСИ

- Одјек Шумадије: независан информативан лист за економска и друштвена питања Крагујевца* (ур. Милован Пантовић) 1938, 1939, Крагујевац.
- Светлост – повремено лист за друштвени и културни живот* (ур. Љубиша Манојловић), 28. јун 1935. Крагујевац.

TWO PETITIONS: WE ARE NOT GIVING UP JEWS: OUR NEIGHBOURS

Summary

The status of Jews in countries with the largest Serbian population, during the 19th and 20th century was under the influence of various tendencies: from commitment to equality, to anti-Jewish outbursts and antisemitic crimes. Effort was directed towards life of Jews in Kragujevac during the 19th century, all up to World War II, which characterizes significant level of their cultural assimilation and social integration. Described is their influence on economic, cultural and health development of Kragujevac, as is publicly displayed respect and recognition with which Kragujevac's inhabitants of Serbian origin reciprocated. The core of the effort are petitions for two Jews' staying in Kragujevac (one is from the 19th century, the other from the first half of the 20th century), with the fact that the cause of the first petition is problematized and analysed in the light of newer historical sources. We also used scientific and specialized literature, archive sources, as were digitized Kragujevac newspapers from the 1930–1941 period.

The sociocultural milieu of Kragujevac has preserved the marks testifying about the presence and everyday lives of Jewish people in this city, hence, the establishment of the future concept of collective memory and remembrance policy should be directed towards shaping the active forms of memorialization, both creative and empathetic ones.

Keywords: Jews, Kragujevac, Serbian historiography, solidarity, politics of memory

Lela M. Vujošević